

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNI TARJIMA XUSUSIYATLARI ARAB TILIDAN O‘ZBEK TILIGA

Zayriyev Abdulhamid mustaqil tadqiqotchi

ANOTATSIYA

Maqolada arab tilidagi frazeologik birliklarni o‘zbek tiliga tarjima qilish xususiyatlari batafsil ochib berilgan. Frazeologik birliklarning ekvivalentligini aniqlash uchun strukturaviy-tipologik va funksional-semantik yondashuvlardan foydalaniladi, bu bizga quyidagi tillararo xususiyatlarni aniqlash imkonini beradi:

lingvistik munosabatlar: to‘lliq va qisman ekvivalentlar, analoglar, ekvivalent bo‘lmagan birliklar.

Ekvivalent bo‘lmagan birliklarni tarjima qilish uchun quyidagilar qo‘llaniladi: kuzatish, tarjimaning tavsif usuli, tarjimaning leksik usuli va qo‘shma tarjima.

Kalit so‘zlar: tarjima, frazeologik birliklar, ekvivalentlik, tillararo munosabatlar.

АННОТАЦИЯ

В статье подробно описаны особенности перевода фразеологизмов с арабского языка на узбекский язык. Для определения эквивалентности фразеологизмов используются структурно-типологический и функционально-семантический подходы, что позволяет выявить следующие межъязыковые особенности:

языковые отношения: полные и частичные эквиваленты, аналоги, безэквивалентные единицы.

Для перевода безэквивалентных единиц используются: наблюдение, описательный метод перевода, лексический метод перевода и комбинированный перевод.

Ключевые слова: перевод, фразеологизмы, эквивалентность, межъязыковые отношения.

Annotation

The article describes in detail the features of translating phraseological units from Arabic into Uzbek. Structural-typological and functional-semantic approaches are used to determine the equivalence of phraseological units, which allows us to identify the following cross-linguistic features:

linguistic relations: full and partial equivalents, analogues, non-equivalent units.

To translate non-equivalent units, the following are used: observation, descriptive method of translation, lexical method of translation and combined translation.

Key words: translation, phraseological units, equivalence, interlinguistic relations.

Frazeologik birliklar tarjima qilishda eng qiyin birliklardir. Frazeologik birliklar kontekstga bog‘liq bo‘lib, ularning ma‘nosi ular qo‘llanilgan vaziyatga qarab o‘zgarishi mumkin. Tarjimonlar boshlang‘ich tildagi frazeologik birlikning kontekstini ko‘rib chiqishlari va ko‘zda tutilgan tilda bir xil kontekstga mos keladigan tegishli ekvivalentini topishlari kerak. Shuning uchun frazeologik birliklarning tarjimasini frazeologik birlik tarkibining turli tarkibiy qismlarini har tomonlama tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Frazeologik birlikni tarjima qilishda o‘zbek tilida o‘xshash iborani topib, frazeologik birlikning stilistik funksiyasini yo‘qotmasdan, uning ma‘nosini yetkazish va tasvirini aks ettirish kerak. Agar o‘zbek tilida bir xil tasvir bo‘lmasa, tarjimon ‘‘taxminiy moslikni’’ qidirishga majbur bo‘ladi.

Frazeologik tarjima matnida chet tilining bir birligi bilan o‘z tilining tegishli birligi o‘rtasida turli darajadagi yaqinlikdagi barqaror birliklardan – to‘lliqlik va mutlaq ekvivalentdan taxminan iboraga qadar foydalanishni o‘z ichiga oladi. Madaniy va

lingvistik farqlar: arab va o‘zbek tillari turli xil madaniy kelib chiqishiga ega ikki xil tildir. Frazeologik birliklarni tarjima qilish ko‘zlangan ma‘noni to‘g‘ri yetkazish uchun ikkala tilni va ularning madaniyatini chuqur tushunishni talab qiladi. Frazeologik birliklar ko‘pincha muayyan mintaqa yoki jamoaning so‘zlashuv tilini aks ettiradi. Tarjimonlar arab va o‘zbek tillarida qo‘llaniladigan so‘zlashuv so‘zlari va jarangli so‘zlarini yaxshi bilishlari, bu birliklarni to‘g‘ri tarjima qilishlari va ularning asl mazmunini saqlab qolishlari kerak.

Frazeologik yozishmalar. Biz ushbu maqolani tayyorlashda “Al-Qomus” Arabcha-o‘zbekcha qomusiy lug‘at kitobidagi arab tilidagi frazeologik birliklarning o‘zbek tiliga tarjimalariga tayandik¹.

Arab tilining frazeologik birliklarini o‘zbek tiliga tarjima qilishda, bizningcha, strukturaviy-tipologik va funksional-semantik jihatlariga tayanish maqsadga muvofiqdir. frazeologik birliklarning ekvivalentligini aniqlashga yondashuvlar. Bu bizga quyidagi tillararo munosabatlarni aniqlash imkonini beradi:

- 1) to‘lliqlik ekvivalentlar;
- 2) qisman ekvivalentlar;
- 3) analoglar;
- 4) ekvivalent bo‘lmagan birliklar

Ekvivalent bo‘lmagan birliklarni tarjima qilish uchun quyidagi usullar qo‘llaniladi: kuzatish, tavsifiy tarjima, leksik tarjima va qo‘shma tarjima.

Keling, tillararo yozishmalarning har birini alohida ko‘rib chiqaylik.

1. To‘lliqlik frazeologik ekvivalentlar

To‘lliqlik frazeologik ekvivalentlar arab va o‘zbek tillarining semantik, leksik va stilistik jihatdan bir-biriga mos keladigan frazeologik birliklaridir. Ammo strukturaviy va grammatik xususiyatlarning bunday mos kelishi bilan biz tipologik xususiyatlarning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olishni nazarda tutamiz. Bir tilga xos, boshqa tilga xos emas. Funksional va uslubiy xususiyatlariga ko‘ra to‘lliqlik ekvivalentlar uslublararo yoki kitobiydir. Adabiy va so‘zlashuv frazeologik birliklar

1. “Al-Qomus” Arabcha-o‘zbekcha qomusiy lug‘ati

juda kam uchraydi. To‘lliqlik ekvivalentlik hodisasi arab tilining stilistik jihatdan qisqartirilgan frazeologik birliklari uchun xos emas.

Arab va o‘zbek tillarida to‘lliqlik frazeologik ekvivalentlar quyidagi iboralar bilan ifodalanadi:

بُنُو آدَمَ	Odam Atoning o‘g‘illari
فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ	Quruqlikda va dengizda
أَفْحَمَ فَمَهُ فِيَّ	U burnini menga qaratdi.
لَا يَرَى أَبْعَدَ مِنْ أَنْفِهِ	U burnidan narini ko‘ra olmaydi
فِي لَمَحِ الْبَصَرِ	Ko‘z ochib yumguncha, bir zumda
تَجَمَّدَ الدَّمُ فِي عُرْوِقِهِ	Tomirlarida qon muzlab qoldi (qo‘rqib ketdi, yuragi tushdi)
يَسْفِكُ الدِّمَاءَ	U qon to‘kadi
فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ	Kechasi va kunduzida
لَقِيَ حَتْفَهُ	O‘lim bilan yuzlashdi, vafot etdi
حَطَمَ الْأَغْلَالَ	U kishanlarni parchaladi, ozodlikka erishdi
بَعَثَ الْحَيَاةَ فِي ...	Biror narsa yo‘lida jon berdi
خَرِيفُ الْعُمُرِ	Hayotning kuzi, keksalik
... خَيَّمَ الظَّلَامَ عَلَى ...	Ustiga zulmat cho‘kdi, qorong‘u tushdi
دَرَّ الرَّمَادَ فِي الْعُيُونِ	– Ko‘zlarga kul sepdi (Ishlarni chiroyli qilib ko‘rsatdi, ko‘z bo‘yadi, laqillatdi, ko‘ra-bila adashtirdi)
تَدَوَّرَ أَعْيُنُهُمْ	Ularning ko‘zlari (qo‘rquvdan) olakula bo‘lmoqda
يَرَوْنَهُمْ رَأْيَ الْعَيْنِ	Ularni o‘z ko‘zlari bilan ko‘rishadi
قَطَعَ دَابِرَهُمْ	Ularni bitta qo‘ymay, oxirigacha qirib tashladi

2. Qisman frazeologik ekvivalentlar

Qisman frazeologik ekvivalentlarga arab va o‘zbek tillaridagi frazeologik birliklar kiradi, ular frazeologik birliklarning semantik-stilistik farqlanishini to‘lliqlik ifodalaydi, lekin tarkibiy va grammatik tashkil etilishi va komponent tarkibi bilan farqlanadi.

Arab va o‘zbek tillarining frazeologik birliklari orasidagi qisman frazeologik ekvivalentlarni ikki guruhga bo‘lish mumkin:

1) ma’nosi, uslubiy yo‘nalishi bo‘yicha mos keladigan va tasviriy jihatdan o‘xshash (grammatik tuzilish mos kelishi yoki mos kelmasligi mumkin), lekin leksik tarkibida bir oz farq qiluvchi frazeologik birliklar.

Masalan, arab tilining frazeologik birliklaridan **عَضَّ عَلَىٰ أُنَامِلِهِ** va o‘zbek tilining frazeologik birliklaridan **tirsagini tishlash** (umidsizlikdan), ma’nosi, uslubiy yo‘nalishi va tasviriy jihatdan o‘xshashligi, bu yerda faqat **أُنَامِلِهِ** (barmoq uchlari) va **tirsak** qismlari farqlanadi.

Biz quyida arab va o‘zbek tillaridagi frazeologik ekvivalentlarni keltiramiz:

يَوْمُ الدِّينِ	Din kuni (qiyomat kuni)
يَوْمُ الْقِيَامَةِ	Qiyomat kuni
إِنْقَلَبَ عَلَىٰ عَقْبِيهِ	Orqaga (eski holiga) qaytdi; fikrida qaytdi, aqidasiidan voz kechdi
حَجَرُ الزَّائِرِيَّةِ	Burchak tosh (mas. qurilishda)
وَضَعَ حَجَرَ الْأَسَاسِ	Poydevor toshini qo‘ydi
مَوْقِفٌ لَا يُحْسَدُ عَلَيْهِ	Havas qilinmaydigan pozitsiya
حَصَدَ مَا زَرَعَهُ	Nima ekkan bo‘lsa, shuni o‘radi

2) ma’nosi, tasviri, uslubiy yo‘nalishi bo‘yicha bir-biriga mos keladigan, ammo otning paydo bo‘lish soni bilan farq qiladigan frazeologik birliklar.

Demak, arab va o‘zbek tillari frazeologik birliklarida **أَفْتَلَعَ الشَّيْءَ مِنْ جُدُورِهِ** va biz ko‘rib turgan narsani ildizdan yulib tashlash, arab misolida ko‘plik qo‘llangan **جُدُورِهِ** (ildizlar) ot, o‘zbek tilidan olingan misolda esa otning birlik soni **ildiz** hisoblanadi.

Arab va o‘zbek tillaridagi qisman frazeologik birliklarning ushbu turiga misol sifatida quyidagi iboralarni ko‘rib chiqamiz:

مَنْ يَدٍ لِيَدٍ / إِلَى يَدٍ	Qo‘ldan-qo‘lga, to‘g‘ridan-to‘g‘ri, bevosita
تَغْيِيرٌ جَذْرِيٌّ	Tub, keskin o‘garish
لَمْ يَعْمُضْ لَهُ جَفْنٌ	U hech ham uxlamadi (Bir qovog‘i ham yumilmadi)

3. Frazeologik analoglar

Frazeologik analoglar - arab va o‘zbek tillarining semantikasi va uslubiy yo‘nalishi bo‘yicha bir-biriga mos keladigan, ammo tasviriy jihatdan farq qiluvchi frazeologik birliklar (grammatik tuzilish mos kelishi yoki mos kelmasligi mumkin). Analoglar taqqoslanayotgan tillarning milliy o‘ziga xosligini tashkil etuvchi noyob tasvir va tushunchalarni beradi.

Masalan, arab va o‘zbek tillari frazeologik birliklarida انشَقَّتِ الْعَصَا بَيْنَهُمْ (o‘rtalarida tayoq yorilib ketdi) va qora mushuk yugurdi (o‘rtasida). Bu tasvirlar (yoriq tayoq va qora mushuk), frazeologik birliklar semantika va stilistik yo‘nalishda mos keladi.

Arab va o‘zbek tillaridagi frazeologik analoglar quyidagi misollar bilan ifodalanadi:

ذَاتُ صُدُورٍ / نُفُوسٍ	O‘y-fikrlar, tuyg‘ular, kechinmalar, sirlar, niyatlar
قُرَّةُ الْعَيْنِ	Ko‘z qorachig‘i; farzand; ko‘zlar quvonchi, shodlik, xursandchilik
وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ	“Yuraklar tomoqlarga tiqildi”
سَقَطَ فِي يَدِهِ	Afsus qildi, attang qildi;
وَلَمَّا سَقَطَ فِي أَيْدِيهِمْ	“Qachonki attang qilganlarida...” (Qur. 7:149); 2) xato qildi, adashdi; 3) hayron bo‘lib qoldi, nima qilishni bilmay qoldi

4. Ekvivalent bo‘lmagan frazeologik birliklar

Ekvivalent bo‘lmagan frazeologik birliklar - boshqa tilning frazeologik tizimida mos kelmaydigan iboralar. Bu birliklar psixologiyaning xususiyatlarini, fikrlash usullarini, ona tilida so‘zlashuvchilarning moddiy va ma’naviy hayotini rivojlantirishning o‘ziga xos shartlarini aks ettiradi.

Arab tilining ekvivalent bo‘lmagan frazeologik birliklarini tarjima qilish usullari orasida biz quyidagilarni ajratamiz: kuzatish, tavsifiy tarjima, leksik tarjima usuli va qo‘shma tarjima.

a) kuzatish

E.M. Soloduxoning ta’kidlashicha, “idiomatik kuzatishlar o‘zlashtirilgan til orqali chet tili prototiplarining (odatda idiomatik birliklar) to‘lliqlik yoki o‘zgartirilgan tuzilishi va ma’nosi natijasida vujudga keladigan frazeologik birliklardir.¹ Idiomatik va so‘z shakllanishi monitoringi mexanizmida umumiy bo‘lgan narsa, odatda, diktatsiya qilingan sxemalar bo‘yicha, lingvistik tuzilish sifatini darhol egallamaydigan tushunchalar shaklida xorijiy prototiplar mazmunini dastlabki idrok etishdir.

R.A.Yusupov “boshqa til modeli asosida ilgari noma’lum bo‘lgan tushunchani belgilash” deb ta’riflaydi.²

Ekvivalent bo‘lmagan frazeologiyani tarjima qilishda, iborani boshqa tarjima turlaridan foydalanib tarjima qilish mumkin bo‘lmaganda yoki boshqa tilda bir xil ma’noga ega frazeologik birlik mavjud bo‘lsa, lekin undan foydalanish iboraning buzilishiga, uning to‘lliqligiga olib kelganda tarjima o‘z mazmunini yo‘qotadi.

Shunday qilib, arab va o‘zbek tillarida idiomalarning burilishlari الضَوْءُ الْأَخْضَرُ va **yashil yorug‘lik** idiomatik kuzatish turlaridandir.

¹ Soloduxo E.M. Frazeologiyalar nazariyasi. – Qozon. 1989. – 265 b.

² Yusupov R.A. Rus va tatar tillarining leksik va frazeologik vositalari. – Qozon: Tatar. 1980. – 255 b.

Arab va o‘zbek tillarining frazeologik kuzatishlari juda ko‘p va keng tarqalgan:

.... عَلَى الْأَبْوَابِ	eshikda
إِنْ تَفَعَّتْ أَسْهُمُهُ	Uning aksiyalari ko‘tarildi
نَصِيبُ الْأَسَدِ	Arslonning ulushi, eng katta ulush
بُرْجٌ عَاجِيٌّ	Fil suyagi minorasi (real hayotdan uzoq, o‘z qobig‘iga o‘ralib olgan kishiga nisbatan ishlatiladi)
تَجْمِيدُ الْأَسْعَارِ	Narxlarni muzlatish, narxlarni ushlab turish, ko‘tarilmaslik chorasini ko‘rish
سَبَّحَ ضِدَّ النَّيَّارِ	Oqimga qarshi suzdi, qarshi chiqdi
أَنْجَزَفَ مَعَ النَّيَّارِ	Biror narsaga qarshilik ko‘rsatishga oqim bo‘ylab suzdi, tan berdi
صِرَاعٌ حَيَاةٍ أَوْ مَوْتٍ	Yo hayot, yo mamot kurashi (jangi, olishuvi)
شَرِيكُ حَيَاةٍ / عُمُرٍ	Umr yo‘ldoshi
خَطُّ النَّارِ	Olov chizig‘i; <i>harb.</i> Oldingi pozitsiyalar
أَدَارَ دَقَّةَ الْحُكْمِ	Boshqardi, hukmronlik qildi
دَقَّ مِسْمَارًا فِي نَعْشِهِ	Halokatiga “yordam” berib yubordi, muvaffaqiyatsizlikka duchor etdi
دُمُوعُ التَّمَّاسِيحِ	Timsoh ko‘z yoshlari, yolg‘on yig‘i
سَفِينَةُ الصَّحْرَاءِ / الْبَيْرِ	Sahro kemasi, tuya
الْجِنْسُ النَّاعِمُ / اللَّطِيفُ	Nozik jins (ayol jinsi)
أَخْرُ صَيْحَةً	Oxirgi qichqiriq; eng so‘nggi (moda)

b) Tarjimaning leksik usuli

Ayrim hollarda arab tilidagi frazeologik birliklarni tarjima qilishda bitta so‘zdan foydalanish mumkin.

Misol tariqasida frazeologik birlikni ko‘rib chiqamiz Qur‘ondan arabcha سِرَاجٌ مُنِيرٌ. O‘zbek tiliga tarjima qilganda yorqin nur, yorqin chiroq, istilohda esa payg‘ambar so‘zi sifatida ishlatilgan.

Leksik usul arab tilining bir qator frazeologik birliklarini o‘zbek tiliga tarjima qilishda qo‘llaniladi:

غَلِيظَ الْقَلْبِ	Qalbi qattiq, toshbag‘ir
الْقَاسِيَةَ قُلُوبُهُمْ	Qalblari qattiq
هَبَاءٌ مَّنْثُورًا	Sochilgan to‘zon, bekordan-bekorga
أَخْضَرُ / رَطْبٌ وَيَابِسٌ	Ho‘lu quruq
ابْنُ السَّبِيلِ	Musofir, yo‘lda qolgan kishi
صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ	To‘g‘ri yo‘l
عَلَى حَرْفٍ	(Biror narsaning) chetida, omonatgina
انْتَقَلَ إِلَى جِوَارِ رَبِّهِ / دَعَاَهُ اللهُ إِلَى جِوَارِهِ	U vafot etdi

c) Qo‘shma tarjima

Qo‘shma tarjima asl frazeologik birlikning boshqa tildagi ma‘nosini to‘liq yetkazish va uni tarjima qilish uchun barcha mavjud imkoniyatlarni taqdim etish uchun zarurdir.

Odatda, qo‘shma tarjimadan foydalanilganda frazeologik birlikni tushuntiruvchi tavsifiy tarjima beriladi.

Shunday qilib, Qur‘on matnidan arab frazeologik birligining ma‘nosini yetkazish uchun أَهْلُ الْكِتَابِ qo‘shma tarjima ishlatilgan: ahli kitob (yahudiy va nasroniylar)

Binobarin, arab frazeologik birliklarini o‘zbek tiliga tarjima qilishda lug‘atni majburiy bilish, kontekstni tahlil qila bilish, tarjima qilinayotgan xalqning tarixi, madaniyati, turmushi va urf-odatlarini chuqur o‘rganish, shuningdek frazeologik birlik tiliga tarjima qila olish lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. "Al-Qomus" Arabcha-o'zbekcha qomusiy lug'ati
2. Soloduxo E.M. Frazologiyalar nazariyasi. – Qozon. 1989. – 265 b.
3. Yusupov R.A. Rus va tatar tillarining leksik va frazeologik vositalari. – Qozon: Tatar. 1980. – 255 b